

KADIGDAYANE WANITA MINANGKA SAKA GURUNE BALE WISMA SAJRONE NOVEL TRILOGI ANGGITANE NARKO “SODRUN” BUDIMAN

PUTRI NUR ARIFIANI

S-1 Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya
putriarifianti@mhs.unesa.ac.id

Drs. Bambang Purnomo, M.S

Dhosen Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa), Fakultas Basa lan Seni, Universitas Negeri Surabaya

ABSTRAK

Novel minangka sawijining sastra kang tuwuh saka pangaribawane sastra Indonesia. Novel minangka riptan sastra (*fiksi*) kang nyritakake sawijine kedadeyan wigati saka panguripane manungsa. Salah sawijine yaiku njlentrehake prakara-prakara sosial kang ana sesambungane karo aspek-aspek kamanungsan, disuguhake kanthi luwih jero lan rowa, ora ringkes kaya dene cerkak. Novel kang ngandhut bab kasebut, salah sawijine yaiku novel trilogi anggitane Narko “Sodrun” Budiman kang uga minangka objek saka panliten iki.

Kadigdayane wanita ing bale wisma mujudake sawijine prakara sosial kang ana sesambungane karo bab kamanungsan. Sajrone novel trilogi anggitane Narko “Sodrun” Budiman, kadigdayane wanita bisa dideleng saka kemampuan paraga utama wanita Anisa kang ngupaya mrantasi prakara bale wismane lan mertahanake kahanan bale wismane supaya tansah ketata, mula wanita kudu gelem lan wani ing tata. Kadigdayane wanita sajrone novel trilogi iki ora nuduhake kadigdayan wanita kanggo nuntut hak-hak pribadi minangka wanita, nanging kadigdayane wanita mrantasi prakara-prakara sosial bale wismane kanthi kebak tanggung jawab tanpa lirwa nglaksanakake jejibahane minangka ibu *rumah tangga*, mula panliten iki nggunakake tindingan sosiologi sastra.

Underane panliten sajrone novel trilogi anggitane Narko “Sodrun” Budiman yaiku (1) kepriye gegambaran kadigdayane paraga utama wanita, (2) kepriye gegambarane dredah sajrone bale wisma, (3) kepriye *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel trilogi menawa digayutake karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Laras karo underane panliten, ancasa saka panliten iki yaiku (1) ngandharake gegambaran kadigdayane paraga utama wanita, (2) ngandharake gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan (3) ngandharake *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel trilogi menawa digayutake karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Paedahe panliten iki yaiku ngrembakakake panliten sastra mligine sastra Jawa modhern, bisa nambahi kawruh tumrap pamaca, lan bisa didadekake bahan rujukan dening panliti sabanjure. Metodhe panliten kang digunakake yaiku metodhe dheskriptif kualitatif. Sumber dhatane panliten arupa novel trilogi lan medhia massa arupa internet, dene dhatane panliten yaiku pethikan ukara-ukara sajrone novel trilogi lan pethikan pawarta-pawarta utawa crita inspiratif kang asale saka medhia massa internet.

Asile panliten iki bisa diperang dadi telu adhedhasar underane panliten. Sepisan, gegambaran kadigdayane paraga utama wanita Anisa sajrone novel, nalika mrantasi prakara-prakara ing bale wismane kang dianalisis adhedhasar pamarekan sosiologi sastra lan disengkuyung unsur pamangune *fiksi* yaiku paraga lan pamaragan. Kapindho, gegambaran dredah sajrone bale wismane Anisa lan Purnomo ing novel trilogi diperang dadi telu yaiku dredah ngenani anak, dredah ngenani ekonomi, lan dredah ngenani kulawarga. Telung perangan kuwi didudhah adhedhasar pamarekan sosiologi sastra. Pungkasan, *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel trilogi menawa digayutake karo kanyatan ing satengahe bebrayan jaman saiki. Kanyatan sosial kasebut sumbere saka pawarta-pawarta utawa crita inspiratif ing medhia massa internet

Tembung-tembung wigati: Kadigdayan, saka gurune, lan bale wisma.

BAB I

PURWAKA

Pamurwane Panliten

Miturut Purnomo (2013:80) riptan sastra minangka riptan kang tuwuh ing satengahe masyarakat, diwaca lan dirasakake masyarakat, lan isine ngrembug masyarakat, mula riptan sastra ora bisa uwal saka masyarakat. Riptan sastra nggambarake panguripane manungsa sajrone bebrayan. Panguripane manungsa ora bisa uwal saka perkara sosial sajrone panguripan. Sastra mujudake *ekspresi* pamikire masyarakat, mula anane riptan sastra iku mesthi ana sambungrakete karo perkara-perkara sosial kang nduweni pangaribawa kuwat tumrap wujud sastra. Perkara-perkara sosial kang biyasane kagambar sajrone riptan sastra iku akeh banget, salah

sawijine ngenani perkara urip, kayata kacingkrangan, kadurjanan, perjuwangan utawa kadigdayan lan sapiturute. Bab mau dadi bukti menawa riptan sastra iku *refleksi* gegambarane urip, saengga bisa nggambarake kanyatan kang ana sajrone masyarakat.

Novel trilogi mujudake riptan sastra kang ngandhut lan ngrembakake sawijine gagasan (satema) sajrone telung wujud kang sesambungan. Kayata novel trilogi anggitane Narko “Sodrun” Budiman kang bakal diwedhar sajrone panliten iki. *Rembulan Ndhuwur Blumbang* minangka novel trilogi kang kawiwitan lan *Srengenge Tengenge* mujudake novel trilogi kapindho. Novel trilogi kang kaping telu, amarga gandheng teknis durung bisa diterbitake dening pengarang, mula kang

nembe bisa kagarap novel trilogi kang kawiwitan lan kapindho, nanging amarga anane pambiyantu saka pangripta, novel trilogi kaping telu bisa didudut menawa Anisa minangka paraga wanita utama isih onjo lan tansaya kondhang dadi penyanyi nganti ngalahake penyanyi Yulia Rahma.

Narko "Sodrun" Budiman salah sawijine pangripta ing jagading kasusastran Jawa lan Indonesia. Asmane asli yaiku Sunarko Budiman. Panjenengane kagolong sastrawan prodhuktif kang ngripta reiptan-reiptan sastra Jawa. Reiptan sastra Jawane awujud wacan bocah, cerkak, romansa, guritan, esai, TTS, rubrik lan reportase sumebar ing kalawarti *Jaya Baya*, *Panjabar Semangat*, *Mekar Sari*, *Djaka Lodhang*, *Parikesit*, *Jawa Anyar*, *Damarjati*, *Warung Cengir* lan liya-liyane. Sakliyané nulis reiptan sastra Jawa uga nulis buku pelajaran SD. Reiptan sastra Jawane yaiku *Esuk Kencar-Kencar* (1983), *Wetan Rantak-Rantak* (1985), *Trubus saka Pang Garing* (2005), *Bandha Pusaka lan Bandha Warisan* (2002), *Antologi Sastra Campursari (antologi geguritan)*, *Sajadah Beludru* (2011), *Lintang Panggung* (2011), *Intermezo ing Alengka* (2011), *Rembulan Ndhuwur Blumbang* (2013), *Srengenge Tengange* (2016) lan sapanunggalane. Asil reiptan sastrane Narko "Sodrun" Budiman nengenake akeh banget ngenani perkara-perkara kang gegayutan karo pengalamane urip. Perkara-perkara kasebut wujud gegambaran sosial kang dumadi ana ing bebrayan, salah sawijine ngenani panguripane bale wisma.

Kahanan kang harmonis, tentrem, lan ayam sajrone kulawarga minangka pangajabe saben pasangan sing wis omah-omahan. Kahanan kang kaya mangkono merlokake rasa pangerten ing antarane pasangan. Katentreman lan harmonise kulawarga/bale wisma bisa dideleng saka peran lan anane rasa padha butuhe (nglengkapi) ing antarane kulawarga, saengga nuwuhake kabecikan sajrone *interaksi* antar anggota kulawarga. Faktor panyengkuyung larase kahanan bale wisma yaiku padha njaga sesambungan lan kabagyan kanthi menahi kawigaten marang pasangane, nganakake wektu kanggo bebarengan, anane rasa toleransi, rukun, padha ngormati, ngregani, blaka suta, lan rasa tresna. Nalika sajrone bale wisma ora ana kalarasan antarane pasangan, bisa nyebabake perkara kayata tuwuhe dredah antarane pasangan sajrone bale wisma.

Sasuwene iki ana pamanggih kang ngandharake menawa tugase priya yaiku tanggung jawab marang ekonomine kulawarga lan tugase wanita yaiku ngurusi bale wisma. Kanyatan utawa lakon kang dumadi ing masyarakat ora kabeh laras karo pamanggih iku mau, isih ana sebab kang ndadekake wanita kudu maju nyekel tanggung jawab sajrone bale wismane supaya bisa tetep mlaku amarga sisihane utawa priyane ora tanggung jawab tumrap kulawarga. Sebab kasebut kuwi kang kadhangkala bisa nuwuhake perkara sosial.

Perkara sosial kasebut sawijine perkara kang dumadi lan kagambar sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman. Novel iki nyritakake perkara sajrone bale wisma kang laras karo kanyatan-kanyatan sosial sajrone panguripan. Perkara sosial kasebut sesambungan karo kadigdayane paraga utama wanita minangka saka gurune bale wisma. Ana kene, Anisa minangka paraga utama wanita kang kebak kadigdayan

tansah ngupaya lan tanggung jawab mertahanake kahanan bale wismane karo Purnomo. Anisa kudu golek pangupa jiwa kanggo kulawargane, utamane kanggo nglunasi utange sisihane lan ngowahi nasib sajrone bale wismane tanpa lirwa marang jejibahane minangka ibu *rumah tangga*.

Hakikate kadigdayan sajrone novel trilogi ing kene sesambungan karo kadigdayane Anisa nalika ngadhepi urip. Kadigdayane Anisa kanggo mertahanake kahanan bale wismane lan ngowahi nasib kawiwitan saka lelakone Purnomo minangka kepala bale wisma ora nyambut gawe. Purnomo diPHK amarga usaha *property* sing ditindakake ngalami bangkrut, banjur mlebu pakunjara amarga narkoba. Nalikane Purnomo dikunjara, dheweke ninggal utang nganti las-lasan yuta kang nyebabake Anisa sabendinane ditekani tukang tagih utang. Kamangka nalika bojone utang, dhuwite ora kanggo kulawargane, malah digawe *foya-foya* ora ana jluntrunge. Wiwit kedadeyan kasebut, kadigdayane Anisa tuwuh. Kanthi kebak tanggung jawab dheweke mrantasi perkara-perkara lan mertahanake kahanan ing bale wismane tanpa lirwa marang jejibahane minangka ibu *rumah tangga*. Anisa mergawe dodolan klambi, banjur dheweke cancut taliwanda bali menyang penggaweyane biyen yaiku penyanyi kanggo tambah nglunasi utange Purnomo. Pancen Anisa nate dadi seniman gamben, nanging nalika wis omah-omah dheweke ora diijini nyanyi maneh karo Purnomo, kajaba dadi ibu *rumah tangga*, ngurusi bale somahe. Kahanan kaya mangkono ndadekake Anisa tuwuh minangka wanita Jawa kang nduweni kadigdayan senadyan ana ing posisi kalah nanging ora nindakake *pemberontakan* kanthi nglawan kekuasaan. Dheweke malah mlebu ing lingkaran kakuwasane Purnomo nanging, malah kasil nggayuh panguripan kang luwih becik. Cundhuk karo andharane Sayem (2011:388) menawa urip yaiku kewajiban kang kudu dilaksanakake laras karo peran kang ditindakake.

Kahanan kang dialami Anisa sejatine ora kekeparepan dhewe, nanging amarga anane perkara kang disebabake Purnomo. Anisa kanthi kapeksa kudu mrantasi perkara kasebut kanthi kebak kadigdayan lan tanggung jawab kaya-kaya minangka pangarsane kulawarga. Peran kang diduweni Anisa uga kompleks banget, ana gegayutane karo perkara *nafkah*, pengamanane kulawarga, perlindungan kulawarga, panggulawentaha anak, lan sapiturute.

Novel trilogi salah sawijine wujud reiptan sastra kang njlentrehake reroncene crita kang narik kawigaten. Kapisan, novel kasebut nengenake kadigdayane paraga utama wanita minangka saka gurune bale wisma kang ngupaya mrantasi perkara bale wismane lan mertahanake sesambungan bale wismane. Kapindhone, novel iki narik kawigaten kanggo diteliti lan didadekake objek panliten amarga ngandhut perkara-perkara sosial kang ana sesambungane karo aspek kamanungsan sajrone panguripan jaman saiki, mligine perkara sosial sajrone bale wisma. Kaping telu, novel iki *inspiratif* kanggo sapa wae sing maca. Kaping papate, perkara-perkara kang digambarake sajrone novel kasebut uga ana gandheng cenenge karo perkara kang dialami dening wanita ing Indonesia jaman saiki. Kautaman novel iki bisa dideleng

saka critane, digambarake kanthi basa kang gampang dipahami lan dingerteni. Novel trilogi iki nggambarake kanthi cetha kepriye kadigdayane paraga utama wanita ngupaya kanggo mrantasi perkara bale wismane supaya bisa mentas. Perkara kasebut bisa menehi pangaribawa tumrap pamaca supaya luwih bisa ngregani proses nalika nglakoni urip, utamane nalika wis mangun bale wisma. Saya abot godhane nglakoni urip ing jaman saiki, mula pamawas *kritis akademis* tumrap reriptan-reriptan sastra iki bisa menehi renungan, patuladhan, lan pasinaon urip kang wigati. Novel iki menehi patuladhan akeh marang masyarakat, salah sawijine yaiku tansah rekasa lan ngupaya nglakoni urip. Kajaba iku, novel iki dipilih minangka objek panliten, amarga saka pamawas sawetara durung ana pawongan kang nлити kanthi nggunakake tingingan sosiologi sastra tumrap novel trilogi iki. Novel trilogi iki bakal dionceki perkara sosial ing bale wismane kanthi irah-irahan yaiku *Kadigdayane Wanita minangka Saka Gurune Bale Wisma sajrone Novel Trilogi Anggitane Narko "Sodrun" Budiman*.

Underane Panliten

Adhedhasar pamurwane panliten mau, underane panliten sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman yaiku:

- 1) Kepriye gegambaran kadigdayane paraga utama wanita?
- 2) Kepriye gegambarane dredah sajrone bale wisma?
- 3) Kepriye *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan?

Ancase Panliten

Adhedhasar underane panliten, panliten iki nduweni ancas yaiku kanggo:

- 1) Ngandharake gegambaran kadigdayane paraga utama wanita,
- 2) Ngandharake gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan
- 3) Ngandharake *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan

Paedahe Panliten

Panliten tumrap novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman iki diajab bisa menehi (1) paedah tumrap pamaca, (2) paedah tumrap panliti, lan (3) paedah tumrap piwulangan sastra.

- 1) Paedah tumrap pamaca saka panliten iki diajab bisa menehi patuladhan lan nambahi kawruh ngenani kadigdayane wanita, mligine kadigdayane wanita sajrone panguripan bale wisma. Kaajab uga bisa dadi *refrensi* lan nambahi seserepan panliten kang saemper, bisa nambah wawasan lan kawruh luwih cetha lan jero ngenani babagan analisis reriptan sastra, mligine kang nggunakake tingingan sosiologi sastra.
- 2) Paedah tumrap panliti saka panliten iki diajab bisa nambahi pengalaman lan kabisan, uga minangka sarana kanggo ngecakake ilmu ngenani analisis sastra

kanthi pamarekan sosiologi sastra sajrone reriptan sastra Jawa modhern.

- 3) Paedah tumrap piwulangansastra saka panliten iki diajab bisa nambahi *khazanah* ilmu lan nyengkuyung pangrembakane telaah sastra mligine ngenani sosiologi sastra sajrone reriptan sastra Jawa modhern. Kaajab bisa migunani kanggo panliten sabanjure lan nambah krenteg arep nindakake panliten reriptan sastra.

Watesane Panliten

Panliten iki winatesan ngenani analisis sosiologi sastra tumrap objek panliten arupa novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman. Novel kapisan nduweni irah-irahan *Rembulan Ndhuwur Blumbang*, novel kapindho kanthi irah-irahan *Srengenge Tengenge*, lan novel kaping telune gandeng teknis durung terbit, bisa didudut menawa isih ana sambungrakete karo kadigdayane wanita minangka saka gurune bale wisma. Panliten iki dipunjerake marang kadigdayane paraga utama wanita minangka saka gurune bale wisma kang ngupaya lan rekasa mrantasi perkara lan mertahanake kahanan bale wismane. Wewatesane panliten iki digunakake supaya objek panliten bisa *fokus* ditindingi kanthi jero lan panjlentrehane ora nyebal saka topik kang dibahas.

Panjltrehe Tetembungan

- 1) Kadigdayan yaiku daya kabisan manungsa kanggo ngatur lan mangaribawani pamikire uga tumindake marang apa kang tujuwane (Saputra, 2017:geotimes.co.id)
- 2) Saka gurune yaiku panyanggane urip sajrone bale wisma.
- 3) Bale wisma yaiku kumpulane manungsa kang kaiket anane sesambungan neningkahan. Antarane manungsa siji karo manungsa liyane bisa sesambungan lan sesrawungan tanpa wates kang mujudake sawijine panggon supaya tansah tulung tinulung, tansah menehi rasa katresnan, lan tansah aweh pangayoman (Sarwana, 1991: 12)

BAB II TINGINGAN KAPUSTAKAN

Panliten Kang Saemper

Panliten kang saemper kanthi nggunakake tingingan sosiologi sastra tumrap reriptan sastra ing antarane yaiku:

- 1) Panlitene Suci Arianti (2011) mahasiswa Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa) Unesa, kanthi irah-irahan *Gonjang-Ganjinge Bale Wisma sajrone Cerbung Poyang-Payingan Anggitane Mbah Brintik*. Panliten kasebut ngandharake asile panliten kanthi nuduhake konflik sajrone bale wisma kang diperang dadi telu, yaiku tumindhak sedheng, asmara, lan jejodhoan.
- 2) Panliten kang ditindakake dening Dani Susilawati (2011) mahasiswa Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa) Unesa, kanthi irah-irahan *Dredahing Urip sajrone Cerbung Wit Ogal-Agil Anggitane Imam Hidayat*. Asil panlitene Dani

Susilawati ngandharake strukture cerbung wit ogal-agil. Dredahe urip kang dialami dening paraga adhedhasar pamerangan konflik internal lan konflik eksternal, uga sesambungan antarane *fenomena* dredahe urip sajrone cerbung karo kanyatan ing masyarakat.

- 3) Panliten kang ditindakake dening Solikhatul Fitriya (2014) mahasiswa Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa) Unesa, kanthi irah-irahan *Novel Rembulan Ndhuwur Blumbang Anggitane Narko Sodrun Budiman*. Panliten kasebut nuduhake menawa novel mujudake reiptan sastra *realis* laras karo kanyatan. Gegambarane kahanan masyarakat ing jaman saiki, panguripan sajrone bale wisma bisa nuwuhake perkara-perkara sosial kayata wong lanang nengenake okol tinimbang akal lan wong lanang kang ora ngajeni wanita.
- 4) Panliten kang ditindakake dening Iva Nila Sari (2017) mahasiswa Jurusan Pendhidhikan Basa lan Sastra Dhaerah (Jawa) Unesa, kanthi irah-irahan *Novel Juminten Dodolan Tempe Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)*. Panliten kasebut ngandharake asile panliten kanthi struktur crita kang kaperang dadi loro, yaiku tema lan paraga. Gegambarane konflik sosial sajrone novel *Juminten Dodolan Tempe* yaiku konflik kulawarga lan konflik masyarakat. Cara mungkasi konflik sosial kang diandharake sajrone panliten iki lumantar dhiri pribadhi lan wong liya, banjur kang pungkasan ngenani *aktualitas* konflik sosial ing bale wisma sajrone novel menawa digayutake karo kanyatan ing bebrayan.

Adhedhasar andharan kang wis ditindakake dening sawetara panliten sadurunge mau, bisa diwawas anane bab kang padha lan bab kang beda ing panliten iki. Bab kang padha sajrone panliten iki yaiku objek kang dikaji nggunakake reiptan sastra Jawa modern mligine novel, banjur prakara kang diwedhar padha ngenani bale wisma. Kajaba iku, panliten iki uga nggunakake tintingan kang padha yaiku pamarekan sosiologi sastra, nanging underan panliten kang diwedhar luwih munjerake marang kadigdayane paraga utama wanita nalika mrantasi prakara sosial lan mertahanke kahanan bale wismane. Irah-irahane panliten iki yaiku *Kadigdayane Wanita minangka Saka Gurune Bale Wisma sajrone Novel Trilogi Anggitane Narko "Sodrun" Budiman*. Bab kang dirembung sajrone panliten iki yaiku ngenani gegambarane kadigdayane paraga utama wanita, gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel trilogi menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahane bebrayan.

Panindake Panliten

Panindake panliten sajrone panliten iki maujud kanthi pamarekan sosiologi sastra, novel sajrone sastra Jawa modern, jagade wanita sajrone sosiologi Jawa, wanita sajrone kabudayan Jawa, lan perkara-perkara sosiologis sajrone bale wisma. Pamarekan-pamarekan kasebut diandharake ing ngisor iki.

Pamarekan Sosiologi Sastra

Sosiologi sastra mujudake salah sawijine tintingan panliten sastra sing ngrembaka ing jaman modern iki. Sosiologi sastra mujudake pamarekan kang digunakake sajrone panliten sastra kanthi nyambungake klawan perangan sosial sajrone bebrayan. Saraswati (2003:3) ngandharake menawa sosiologi sastra yaiku pasinaon kang njlentrehake manungsa sajrone masyarakat, lembaga, lan proses sosial. Pamawas kasebut njlentrehake pigunane bebrayan minangka wadhah kang ngemot sesambungan ing antarane manungsa.

Sesambungan antarane sosiologi lan sastra nuwuhake maneka pamawas ngenani sosiologi sastra. Saraswati (2003:1) ngandharake sosiologi sastra kalebu ilmu *interdisipliner* antarane sosiologi lan ilmu sastra. Miturut Ratna (2013:3) sosiologi sastra mujudake tintingan tumrap reiptan sastra kanthi nenimbang aspek-aspek bebrayan lan upaya nemokake kualitas *interpedensi* antarane sastra lan bebrayan. Kajaba iku, Ratna (2013:331) uga nglebokake panliten sosiologi sastra sajrone panliten *multidisiplin* jalaran, sosiologi sastra kalebu panliten kang nggayutake rong bidhang ilmu, yaiku ilmu sosiologi lan ilmu sastra. Ana telung modhel analisis sosiologi sastra miturut Ratna (2013, 339-340) kang digunakake kanggo nganalisis reiptan sastra, yaiku a) nganalisis prastawa-prastawa sosial kang kinandhut sajrone reiptan, b) nemtokake anane sesambungan antar struktur kanthi modhel kang sipate dialektika, (c) nganalisis reiptan kanthi tujuwan kanggo ngolehake informasi tartamtu, lan ditindakake kanthi disiplin. Miturut pamawase Ian Watt (sajrone Saraswati, 2003:11-12) sosiologi sastra ngandharake patang bab sing dadi bahane pirembugan, yaiku konteks sosial pangripta, sastra minangka pangilone masyarakat, genre sastra minangka tumindake klompok tartamtu, lan sastra nyuguhake kahananane masyarakat kanthi tlti.

Miturut Faruk (2013:4) sosiologi sastra Sosiologi sastra minangka salah sawijine pamarekan ekstrinsik (Damono, 1978:3). Perkara pokok sosiologi sastra yaiku reiptan sastra, minangka *aktifitas* kreatif kanthi titikan kang beda-beda (Ratna, 2013:8). Ancase sosiologi sastra yaiku kanggo nikelake pamawase sastra kang ana sesambungane karo masyarakat, senadyan kadhangkala sing diandharake iku ora nyata nanging bisa dadi kasunyatan ing urip bebrayan. Ancase anane pangripta sastra yaiku minangka *motivator* tumrap babagan sosial kang luwih migunani lan kanggo nggoleki nilai-nilai kabecikan kang bisa ngangkat lan ndadekake apike kahanan alam semesta. Sosiologi sastra nganalisis bab sing ana sesambungan antarane wilayah pangripta tumrap reiptane, sesambungan antarane reiptan sastra tumrap klompok sosial, lan sesambungan antarane gejala sosial kang tuwuh ana ing masyarakat sakupenge pangripta tumrap reiptane.

Ratna (2013:2) ngandharake maneka teges ngenani sosiologi sastra kang perlu ditimbang kanggo nemokake *objektivitas* sesambungan antarane kasusastran lan masyarakat. Salah sawijine yaiku sosiologi sastra mujudake sesambungan *timbal balik* antarane kasusastran lan masyarakat. Sosiologi sastra kang njlentrehake sesambungan *interdisiplin* lan kang kalebu ranahe sastra,

yaiku (1) ngerteni reriptan sastra kanthi madhakne karo aspek-aspek masyarakat, (2) ngerteni moralitas reriptan sastra kang ana gegayutane karo aspek-aspek masyarakat, (3) ngerteni reriptan sastra kang ana sesambungane karo masyarakat kang nglelandhesi, lan (4) sesambungan kang laras antarane sastra lan masyarakat. Sosiologi sastra objek kajian utamane yaiku sastra kang salah sawijine arupa reriptan sastra, dene sosiologi migunani minangka ilmu kanggo ngerteni gejala sosial sajrone sastra, pangripta, kanyatan sastra, lan pamaca kang laras karo kahanan masyarakat. Kanggone pangripta, masyarakat kang menehi *inspirasi* lan pamaca minangka *indhidhu kolektif* kang nguripi masyarakat, mula pamawas kritis akademis sosiologi sastra gegayutan klawan pamawas kritis akademis sosial tumrap reriptan sastra, *ideologi* sosiale pangripta, lan pamawase pangripta.

Novel sajrone Sastra Jawa Modern

Sastra Jawa modern mujudake kasusastran Jawa kang tuwuh ing jagade modern. Kasusastran Jawa modern tuwuh lan ngrembaka nganti saiki (Hutomo, 1975:20). Sastra Jawa ngrembaka ing nuswantara wiwit abad 20-an. Daya pangaribawane sastra kulonan tumrap Jawa kang ndadekake sastra Jawa dadi sastra Jawa modern. Sastra Jawa modern ora mung disengkuyung dening para sastrawan utawa pangripta kang kondhang, nanging ana kanyatan menawa sastra salah sawijine *lembaga* kang njerone iku ana klompok antarane sastrawan kang asale saka ngendi wae. Wujud saka reriptan sastra Jawa modern saemper karo sastra manca, kayata: *short story* utawa crita cekak, *long story* utawa crita sambung, *poem* utawa geguritan, lan novel (Rass, 1985:8).

Sajrone kasusastran Jawa modern ana genre-genre sastra kang narik kawigaten, salah sawijine yaiku novel. Novel gampang diwaca, gampang dingerteni dening pamaca, lan novel uga bisa nuwuhake rasa penasarane pamaca. Rasa penasaran pamaca kang ndadekake novel kasebut narik kawigaten. Novel mujudake crita *fiksi* kang sipate *faktual* (Sumardjo, 1986:11-12). Novel yaiku reriptan sastra *fiksi* kang ngandharake aspek-aspek kamanungsan (Nurgiyantoro, 2010:9). Miturut Natia (sajrone Nurgiyantoro, 2010:93) novel iku nyritakake sawijine kadadeyan kang asale saka panguripane manungsa kang nyebabake owahe urip, saengga nemtokake nasibe paraga sabanjure.

Novel iku mujudake ragam anyar sajrone genre sastra Jawa (Hutomo, 1975:70). Novel minangka genre kang awujud prosa. Novel nduweni struktur kang padha karo cerbung, cerkak, utawa roman, yaiku nduweni tema, amanat, paraga lan pamaragan, alur, lan latar sajrone crita. Novel minangka reriptan sastra kang akeh nyritakake babagan perkara-perkara manungsa sajrone panguripan. Gunane novel minangka panglipur batin, menehi pasinaon ngenani urip lumantar amanat-amanat kang kinandhut sajrone novel kasebut, menehi *penghayatan* kang luwih jero tumrap apa kang diweruhi, lan bisa aweh pambiyantu marang pamaca supaya dadi manungsa kang nduweni budaya sarta minangka piranti kanggo ngresiki jiwa pamacane (Wellek lan Werren, sajrone Nurgiyantoro, 2010:3).

Paraga Wanita sajrone Kasusastran Jawa

Reriptan *fiksi* mujudake reriptan kang *kreatif*. Pangripta nduweni kabebasan kanggo ngripta paraga kanthi watak tartamtu, laras karo apa kang dikarepake. Paraga sajrone reiptan *fiksi* kudu urip lumrah, lumrah kaya panguripane manungsa kang nduweni getih lan daging, nduweni pikiran lan rasa pangrasa (Nurgiyantoro, 2010:167). Paraga sajrone reiptan *fiksi* kaya kaya diwenehi roh lan watak dening pangripta, kang njalari paraga iku bisa katon urip lan manut marang apa kang dadi kekarupane pangripta. Pangripta nggambarake wewatekane paraga kanthi cara langsung lan uga bisa kanthi cara ora langsung. Cara langsung digunakake kanggo nggambarake wewatekane paraga lumantar pethikan-pethikane crita, dene cara ora langsung bisa kanthi cara nggoleki sipate paraga lumantar dialog antarane paraga siji karo paraga liyane, lumantar jenenge, utawa lumantar gegambaran *fisik* kang dicritakake dening pangripta.

Paraga mujudake pawongan kang dicritakake sajrone lumakune crita. Miturut Nurgiyantoro (2010:249) paraga crita nduweni kalungguhan strategis minangka subjek kang ngemot pesen utawa amanat, moral utawa sakabehe bab kang sengaja diandharake marang pamaca. Paraga minangka unsur pamangune crita *fiksi* kang nduweni kalungguhan sing wigati sajrone crita, mula paraga kerep lan lumrah dadi objeke panliten. Paraga nduweni piguna nyambungake sawijine kadadeyan karo kadadeyan liyane kang bisa mujudake crita.

Semi (1985:36) ngandharake kasusastran iku mokal menawa kawujud tanpa anane paraga kang dicritakake. Paraga yaiku pawongan kang ngalami kadadeyan lan digambarake sajrone alur (Sumardjo, 1986:144). Pamawas liyane uga diandharake dening Aminuddin (2010:79) menawa pelaku kang ngalami kadadeyan sajrone reiptan *fiksi* lan njalari kadadeyan-kadadeyan mau bisa sambung-sinambung dadi sawijine crita sinebut paraga. Adhedhasar sudut pamawas lan tujuwan tartamtu, paraga sajrone reiptan *fiksi* diperang dadi limang jinis, yaiku 1) paraga utama lan paraga tambahan, 2) paraga protagonis lan paraga antagonis, 3) paraga prsaja lan paraga utuh, 4) paraga *statis* lan paraga ngrembaka, lan 5) paraga *tipikal* lan paraga *netral*. Saliyane iku Nurgiyantoro nerangake paraga adhedhasar kalungguhane sajrone crita kanggo nglakokake alur kaperang dadi paraga utama (*main character*) lan paraga panjangkep (*incidental character*). Paraga utama (*main character*) mujudake paraga kang nduweni kalungguhan wigati sajrone crita lan asring dimunculake saengga katon onjo ing crita kasebut. Paraga panjangkep (*incidental character*) yaiku paraga dhapukan kanggo njangkepi lakune crita, antawacanane asipat *informatif* lan paragane metu nalika ana adegan kang dibutuhake. Gunane kanggo nyegkuyung swasana konflik. Miturut watake, paraga diperang dadi paraga watak becik lan paraga watak ala. Paraga watak becik yaiku paraga kang watake nuduhake kabecikan lan biyasane ngalami lelakon kang ora nyenengake. Paraga watak ala yaiku paraga kang mesthi gawe sengsara paraga watak becik lan mungsuhan klawan paraga watak becik kanthi cara langsung utawa ora langsung kang asipat lair lan batin.

Pamaragan mujudake salah sawijine perangan saka struktur pamangune kasusastran. Pamaragan sajrone reriptan sastra mujudake bab kang wigati uga. Tanpa anane pamaragan, sawijine reriptan sastra ora bakal bisa dingerteni pamacane. Pamaragan minangka simbol-simbol kang ndadekake sawijine reriptan sastra iku dadi crita. Pamaragan lan karakterisasi asring dipadhakake, tegese karakter lan pamaragan nuduhake kalungguhane paraga-paraga tartamtu. Cundhuk karo pamawase Jones (sajrone Nurgiyantoro, 2010:247) kang ngandharake menawa pamaragan yaiku gegambarane kang cetha ngenani manungsa utawa paraga kang disuguhake sajrone crita.

Kadigdayane Wanita sajrone Sosiologi Jawa

Tembung wanita asale saka basa Jawa kang tegese wani ing tata. Teges kasebut nuduhake lan ndadekake ciri anane *tuntutan kepasifan* tumrap wanita Jawa. Kajaba iku, unen-unen "swarga nunut, neraka katut" uga nggambarake *posisine* wanita Jawa kang lemah. Kanggo wanita sing wis omah-omahan, wanita sejati yaiku wanita kang alus solah bawane, kurmat, lan nduweni peran kang apik ing omah minangka sisihan. Gandheng cenenge karo prinsip kurmat, wanita Jawa ora oleh ndhuwuri sisihane, amarga bisa ngganggu kantentremane kaluwarga. Wanita kang wis omah-omahan ora oleh gawe kacingkrangane sisihane, kudu tansah ngormati, nregani sisihane, njunjung sisihane, lan ngurusi kabutuwanane. Dadi wanita utawa priya dudu pilihan, nanging wis ginari Gusti tanpa ana campur tangane umat. Hakekate Gusti nyiptakake wanita lan priya iku nduweni kuwasa kang beda-beda. Cundhuk karo konteks budaya Jawa kang ngandharake menawa wanita asring sinebut "kaca wingking" kang nasibe gumantung sisihane. Unen-unen kasebut nuduhake kalungguhane wanita kang mapan ana ing pawon lan minangka panjangkep dening priya. Kajaba "kaca wingking" wanita iku nduweni rong panyudhut pandhang, yaiku wanita minangka kaendahan lan wanita kaangep ora nduweni daya (Sugihastuti, 2013:32). Miturut Fajri (2012:1) kaendahane wanita ing satengah masyarakate nuwuhake maneka warna pamawas, tuladhane kayata bab kang ana gegayutane karo hak, peran, lan kalungguhane wanita kang isih kurang digatekake sengg njalari tuwuh maneka warna wujud tekanan sosial tumrap wanita kang bisa nuwuhake perkara-perkara sosial.

Sajrone panguripan masyarakat Jawa, wanita iku *sosok* kang mesthi ngupayakake kahanan supaya tansah ketata, mula wanita kudu gelem lan wani ing tata. Wanita minangka *sosok* kang bisa ngrampungake perkara, mikir *logis*, lan siyap nglaksanakake jebibahane minangka wanita kang kaya umume. Wanita nduweni tanggung jawab gedhe tumrap jebibahane kang bakal tumuju marang kodrate minangka ibu *rumah tangga*.

Harkat lan martabate wanita kajunjung lan laras karo priya nalika ana gerakan *emansipasi* kang diplopori dening R.A Kartini ing abad ke-20. Miturut Krisna Bayu Adji sajrone bukune *Istri-Istri Raja Jawa, Mengupas Kisah, dan Biografi Istri-Istri Raja Jawa Berdasarkan Fakta Sejarah* ngandharake menawa ing antarane budaya patriaki kang kuwat, nyatane akeh wanita Jawa utawa sisihane Raja Jawa kang nduweni peran kang onjo sajrone bale wisma, masyarakat, lan negara. Kanyatan liya menehi

bukti lumantar posisine wanita minangka *sosok* kang ora nduweni daya, malah bisa nuduhake kadigdayane lan gawe sejarah. Tuladhane paraga wayang Srikandhi, Larasati, lan Sumbadra kang dadi bukti menawa wong Jawa, mligine wanita Jawa iku nduweni citra senadyan alus. Wanita Jawa bisa melu berjuwang lan perang. *Wani nata*, wanita nduweni peran minangka tangan tengene sisihane, ateges wani menehi pertimbangan tumrap apa kang dadi pamikire lan kepenginane sisihane, saengga bisa ngasilake kaputusan kang becik. Andharan mau minangka kunci kanggo katentremane kaluwarga.

Kadigdayan yaiku daya kabisane manungsa kanggo ngatur lan mangaribawani pamikire uga tumindake marang apa kang dadi tujuwane (Saputra, 2017:geotimes.co.id). Saliyane iku, kadigdayan mujudake daya ngupaya kang ditindakake kanggo nggayuh apa kang dadi tujuwan. Kadigdayan nuduhake upaya kanthi maneka panandhang, kekuwatan *fisik* lan *mental*. Miturut *Departemen Pendidikan dan Kebudayaan* (1981:367) kadigdayan yaiku daya ngupaya kang kebak susah lan bebaya.

Kadigdayan wanita minangka saka gurune bale wisma ora uwal saka saperangan bab sajrone dhiri pawongan kasebut kang nyengkuyung tumindake yaiku sinebut *potensi* utawa kabisan. Kadigdayan apik tuwuh ing ati amarga dingerteni nganggo akal, *etika*, paugeran, ora nganggo napsu utawa kanggo kapuwasan lan kesenangan batine dhewe. Kadigdayan ala yaiku daya kabisan kang tuwuh saka pangajake ati nuranine manungsa kanggo nindakake tumindak kang ala lan salah. Asipat semu, ora kena dingerteni miturut *logika, etika*, lan paugeran, uga umume ditindakake kanthi meksa.

Perkara-Perkara Sosiologis sajrone Bale Wisma

Perkara sajrone panguripan mujudake aspek panguripan kang mesthi lan pasthi ana sajrone lingkungan kaluwarga. Perkara-perkara kasebut dumadi amarga anane unsur utawa paugeran-paugeran sing ora mlaku, banjur bisa nyebabake tuwuh rasa kuciwa lan gela. Ana saperangan perkara sing asring dialami sajrone bale wisma, kayata (1) perkara ekonomi, (2) perkara kesehatan, (3) perkara *seksual*, (4) perkara pendhidhikan, (5) perkara pegaweyan, (6) perkara agama, (7) perkara *komunikasi*, lan (8) perkara anak. Perkara-perkara mau bisa nuwuhake ora harmonis lan tentrem bale wisma.

Sajrone panguripan bale wisma, pasangan bebojoan iku lumrah menawa nemoni perkara-perkara kang ora bisa disingkirake. Perkara kasebut bisa dumadi amarga anane unsur utawa paugeran-paugeran tartamtu kang wis ora nduweni fungsi kaya samesthine. Perkara kang dumadi nuwuhake rasa kuciwa, rasa keduwung marang anggota kaluwarga. Perkara sosial sajrone bale wisma bisa diklasifikasiake adhedhasar faktor ekonomi, faktor biologis, lan faktor psikologi (Segar, 2013:blogspot.com).

Perkara sajrone bale wisma akeh jinise, wiwit saka perkara kang dianggep entheng, nganti perkara kang abot. Perkara kaluwarga mujudake panguripan ing kahanan sing ruwet, ora tumata, lan ora ana jluntrunge. Pasangan bebojoan kelangan kawasisane nalika ngendhalikake panguripan ing kaluwarga. Kajaba iku, uga

asring dumadi tukar padu antarane pasangan kasebut. Perkara kaluwarga bisa nganti nuwuhake crahe bale wisma menawa ora bisa ngrampungake perkara kanthi becik tur bener (blesseday4us.wordpress.com).

Perkara kaluwarga mujudake sawijine kahanan kang ora stabil ing panguripan bale wisma. Bab iku jalaran, ora ana *komunikasi* kang becik antarane pasangan bebojoan. Perkara kaluwarga samesthine dikomunikasikake lan dirampungake dening kaluwarga iku dhewe. Pihak liya ora antuk cawe-cawe sajrone perkara sajrone bale wismane (problem.singkatpadat.com).

Perkara-perkara sajrone bale wisma bisa dumadi amarga faktor internal lan faktor eksternal. Faktor internal iku kayata kurange rasa blaka suta lan rasa percaya antarane pasangan kang bisa ndadekake pawadan bubahe bale wisma. Perkara ekonomi, pendhidhikane anak, lan modhel anggone mimpin kaluwarga sing ora trep uga kalebu saperangan faktor ilange kalarasane kaluwarga. Faktor eksternal yaiku cawe-cawe pihak katelu kayata wong tuwa, wanita liya kang ndadekake crahe kaluwarga (Faith, 2011:blogspot.com).

Anane perkara, nuduhake menawa manungsa isih nduweni panguripan ing donya iki. Anane perkara, tegese urip ing bale wisma isih *dinamis*. Perkara kang dumadi ing kaluwarga asipat entheng utawa abot, becike bisa dirampungake kanthi musyawarah kang becik lan bener. Kaajab kaluwarga bisa bebas saka sanggane bathin lan urip bakal ayem tentrem tanpa anane perkara-perkara sing nganggu bale wisma lan kaluwargane. Mula saka iku, saben perkara mbutuhake pamikiran kanggo nemokake cara ngrampungake kanthi becik, bener, lan ora grusa-grusu (Zahro, 2011:blogspot.com).

Adhedhasar andharan mau, nuduhake menawa kanyatan-kanyatan sosial lan perkara-perkara sosial sajrone panguripan minangka idhe gegambaran crita ing novel. Emile Durkheim ngandharake menawa sosiologi iku ilmu saka kanyatan sosial kang njlentrehake samubarang kang umum, kang nyakup sakabehe masyarakat. Kanyatan sosial iku minangka gejala sosial kang *abstrak*, kayata ukum, struktur sosial, adat, nilai, norma, basa, agama, lan tatanane panguripan. Kanyatan sosial minangka dhasare manungsa tumindak lan mikir. Kanyatan sosial dumadi saka lingkungan sanjabane indhividhu, kang ateges manungsa lair wis dibentuk dening lingkungan sosial. Mula, manungsa kudu manut lan ngurmati paugeran kang wis diatur ing lingkungan sosiale.

Lelandhesan Teori

Panliten tumrap novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman nggunakake pamarekan utawa teori kang laras minangka lelandhesane. Adhedhasar underan panliten kang wis ditemtokake, pamarekan kang digunakake yaiku pamarekan sosiologi sastra kanggo lelandhesan nintingi, nganalisis lan ngandharake perkara sosial utawa kanyatan-kanyatan sosial sajrone bale wisma ing novel kasebut.

Underan kang kapisan yaiku gegambaran kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel. Kadigdayane kasebut mujudake upaya kang dilakoni dening paraga utama wanita mrantasi prakara-prakara ing bale wismane. Kadigdayane paraga wanita minangka saka

gurune bale wisma dianalisis adhedhasar pamarekan sosiologi sastra lan disengkuyung unsur pamangune *fiksi* yaiku paraga lan pamaragan. Rong unsur kasebut bisa njalari anane kedadeyan utawa prakara kang bisa nuduhake kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel *trilogi* kasebut. Cundhuk karo kang diandharake Teeuw (2013:131) sajrone karya sastra mesthi nduweni unsur kang dominan, mila unsur kang dominan kudu ditengenake. Unsur kang dominan sajrone novel trilogi yaiku kadigdayane wanita mrantasi prakara-prakara sajrone bale wisma nganti sinebut saka gurune bale wisma.

Wellek lan Warren (sajrone Saraswati, 2003:12-17) ngandharake menawa sosiologi sastra, munjerake bab pirembugan kang ana sesambungane karo perkara sosial. Perkara sosial liyane kang dirembug ing sajrone panliten iki yaiku dredah sajrone bale wisma. Gegambaran dredah ing bale wisma sajrone novel trilogi iki diperang dadi telu yaiku dredah ngenani anak, dredah ngenani ekonomi, lan dredah ngenani kaluwarga.

Pamarekan sosiologi sastra miturut Ian Watt (sajrone Damono, 1978:3) diperang dadi telu yaiku konteks sosial pangripta, sastra minangka kaca benggallane bebrayan masyarakat, lan fungsi sosial sastra. Pamawase Faruk (2013:4) uga ngandharake menawa sosiologi sastra nduweni telung pamarekan, salah sawijine yaiku sastra minangka kaca benggallane panguripan ing bebrayan. Perangan iki bakal nengenake ngenani bab sastra minangka kaca benggallane bebrayan masyarakat. Cundhuk karo underan kang katelu yaiku *aktualitas* kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel trilogi menawa digayutake karo bebrayan jaman saiki. Andharan kasebut nyengkuyung anane sesambungan antarane prakara sosial ing novel lan prakara sosial ing bebrayan.

BAB III METODHE PANLITEN Ancangan Panliten

Panliten ngenani *Kadigdayane Wanita minangka Saka Gurune Bale Wisma sajrone Novel Trilogi Anggitane Narko "Sodrun" Budiman* iki nggunakake metodhe panliten dheskriptif kualitatif. Panliten kualitatif nggunakake tembung-tembung utawa ukara-ukara kang ana sesambungane karo objek kang diteliti. Miturut Sugiyanto (2013:62) metodhe dheskriptif kualitatif yaiku prosedur panliten kang ditindakake mung adhedhasar kanyatan utawa *fenomena* kang empiris, saengga asil panlitene arupa pesen utawa amanat kang sipate minangka gegambaran lan paparan apa anane. Miturut Arikunto (2010:207) metodhe dheskriptif iki bisa ngandharake utawa menahi gegambaran kanthi cara sistematis, faktual, lan uga akurat ngenani fakta kang sipate nduweni sesambungan antarane *fenomena* kang arep diteliti. Metodhe panliten kang dipilih dening panliti nduweni tujuan supaya asile panliten bisa dipertanggungjawabake ing tembe mburi.

Adhedhasar andharan mau, metodhe panliten kasebut laras karo ancasa panliten yaiku nganalisis kadigdayane wanita minangka saka gurune bale wisma sajrone novel trilogi. Bab kasebut bisa medharake telung underan panliten, sepisan ngenani gegambaran kadigdayane paraga utama wanita kang ngandharake

lelakone Anisa mrantasi prakara bale wismane, banjur kapindhone ngenani gegambarane dredah sajrone bale wismane Anisa lan Purnomo. Katelu ngenani *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Panliten iki bakal nintingi kadigdayane wanita kang ngupaya mrantasi prakara bale wismane nggunakake pamarekan sosiologi sastra disengkuyung dening unsur pamangune *fiksi* (paraga lan pamaragan).

Sumber Dhata lan Dhata Panliten

Ratna (2013:47) ngandharake sajrone ilmu sastra, sumber dhata kang digunakake arupa reriptan sastra utawa naskah, minangka dhata formale yaiku tembung-tembung, ukara, lan wacana. Panliten iki nggunakake sumber dhata arupa novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman. Novel kapisan irah-irahane *Rembulan Ndhuwur Blumbang*, Novel kapindho irah-irahane *Srengenge Tengenge*, dene novel katelu gandeng teknis durung terbit, saka pambiyantune pangripta bisa diandharake menawa paraga utama wanita isih onjo lan luwih ngatonake kadigdayane.

Dhata mujudake perangan kang wigati kanggo panliten. Miturut Siswanto (2010:70) dhata kaperang dadi loro yaiku (1) dhata primer lan (2) dhata sekundher. Sajrone panliten iki nggunakake dhata primer awujud tembung, ukara, frase, lan wacana kang mirunggan sajrone novel trilogi lan dilarasake karo underane panliten iki yaiku kadigdayane wanita minangka saka gurune bale wisma. Dhata panliten sajrone novel trilogi kang awujud tembung, ukara, frase, lan wacana bisa kawawas saka salah sawijine cuplikan minangka tuladha gegambarane kadigdayane paraga utama wanita kasebut.

Instrumen Panliten

Panliten ngenani *Kadigdayane Wanita minangka Saka Gurune Bale Wisma sajrone Novel Trilogi Anggitane Narko "Sodrun" Budiman* iki nggunakake metodhe panliten dheskriptif kualitatif kanthi titingan sosiologi sastra. Cundhuk karo pamawase Sugiyono (2013:223) kang ngandharake menawa *the researcher is the key instrumen*. Panliti minangka instrumen kunci sajrone panliten kualitatif. Panliti dadi instrumen utama amarga panliti kang nemtokake *fokuse* panliten, milih *informan* minangka sumber dhata, nindakake panglumpukane dhata, *nilai* kuwalitase dhata, nganalisis dhata, nerjemahake dhata, lan nggawe dudutan sakabehe (Sugiyono, 2013:222). Panliti bisa menenehi *nilai* tumrap sawijine kahanan lan nduwe kuwasa nemtokake samubarang kanggo asile panliten.

Tata Cara Panliten

Tata Cara Panglumpuke Dhata Panliten

Tata cara kang digunakake kanggo nglumpukake dhata yaiku:

- 1) Maca objek panliten kang awujud novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman kanthi mepeng lan ora mung dilakoni sepisanan wae, nanging dibolan-baleni nganti paham isi kang kinandhut sajrone novel.

- 2) Nemtokake perkara kang arep dianalisis, kayata perkara kang kinandhut sajrone novel trilogi yaiku ngenani kadigdayane wanita.
- 3) Nyathet dhata-dhata kang wis diwenehi tandha lan kang gegayutan karo unit analisis.
- 4) Nindakake pameran dhata kanthi trep lan tliki kang dianggep laras klawan underane panliten.

Tata Cara Panjlentrehe Dhata Panliten

Dhata-dhata panliten sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman kang wis diklumpukake, dianalisis lan dijltrenehake kanthi cara ing ngisor iki.

- 1) Nyathet lan nglumpukake dhata saka novel trilogi
- 2) Dhata kang wis nglumpuk banjur dipilih lan diperang-perang miturut underane panliten kanggo nggampangake proses analisis.
- 3) Njlentrehake dhata ngenani gegambarane kadigdayane wanita.
- 4) Njlentrehake dhata ngenani gegambarane dredah sajrone bale wisma ing novel trilogi.
- 5) Njlentrehake dhata ngenani *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel trilogi menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan.
- 6) Njlentrehake dudutan asile panliten novel trilogi.

Tata Cara Panyuguhe Asile Panliten

Panliten iki nggunakake analisis informa. Dhata disuguhake kanthi cara dheskripsi yaiku nggunakake tembung-tembung katulis. Andharan mau awujud gegambarane kadigdayane wanita, gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel trilogi menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Asile panliten iki diperang dadi lima, yaiku:

- a) Bab I minangka purwaka kang ngandharake pamurwane panliten, underane panliten, ancasa panliten, paedahe panliten, wewatesane panliten, lan panjlentrehe tetembungan kang ana sajrone panliten.
- b) Bab II minangka titingan kapustakan kang ngandharake panliten kang saemper, panindake panliten kang mujudake pamarekan-pamarekan utawa teori-teori kang digunakake panliti sajrone panliten kayata pamarekan sosiologi sastra, novel sajrone sastra Jawa modern, paraga wanita sajrone kasusatran Jawa, kadigdayane wanita sajrone sosiologi Jawa, perkara-perkara sosiologis sajrone bale wisma, lan lelandhesane teori.
- c) Bab III minangka metodhe panliten kang ngandharake ancangan panliten, sumber dhata lan dhata panliten, tata cara panliten kang kaperang dadi telu, yaiku tata cara panglumpuke dhata panliten, tata cara panjlentrehe dhata panliten, lan tata cara panyuguhe asile panliten.
- d) Bab IV minangka andharan dhata panliten kang ngandharake gegambarane kadigdayane paraga utama wanita, gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman menawa digayutake karo kanyatan ing satengahe bebrayan.

- e) Bab V minangka panutup kang ngandharake dudutan lan pamrayoga tumrap panliten kang wis ditindakake.

BAB IV

ANDHARAN ASILE PANLITEN

Panliten iki ngandharake ngenani *Kadigdayane Wanita minangka Saka Gurune Bale Wisma sajrone Novel Trilogi Anggitane Narko "Sodrun" Budiman*. Laras karo underane panliten kang wis diancang, ing bab IV iki bakal dijlentrehake 1) gegambarane kadigdayane paraga utama wanita, 2) gegambarane dredah sajrone bale wisma, lan 3) *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Telung bab kasebut bakal diandharake ing ngisor iki.

Gegambarane Kadigdayane Paraga Utama Wanita

Kadigdayan yaiku daya kabisane manungsa kanggo ngatur lan mangaribawani pamikire uga tumindake marang apa kang tujuwane (Saputra, 2017:geotimes.co.id). Tumindak kasebut bisa awujud upaya kang rekasa kanggo mrantasi prakara. Salah sawijine prakara kang bisa dirembug yaiku prakara bale wisma kayata kang arep diwedhar sajrone panliten iki.

Perkara sajrone bale wisma umume ngenani ekonomine kaluwarga, pamanggih kang beda antarane bebojoan, slingkuh, kurange rasa tresna asih uga tanggung jawab marang kulawarga, lan sapiturute. Saperangan prakara kasebut bisa ditindakake dening wanita utawa priya. Ora kudu mandeng sapa pangarsane bale wisma utawa kaluwarga, nanging sajrone novel trilogi iki prakara kasebut katindakake dening paraga priya kang nyebabake paraga wanitane utawa garwane dadi saka gurune bale wisma. Paraga utama wanita sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman digambarake pangripta minangka wanita Jawa. Wanita Jawa kang manut, setya, sabar, tansah aweh kawigaten marang bojone, nanging kebak kadigdayan, teges, lan tanggung jawab tumrap kaluwarga lan bale wismane. Wujud saka gambaran mau, kapacak ing pethikan ngisor iki.

"Anisa banget anggone nelangsa ngelingi sikape Pur sing wis ora ngregani asil masakane. Yen ora dialah-olahne sejatine Pur ya ora nuntut. Nanging, jejere ibu rumah tangga, Anisa ngerti kewajiban lan tanggung jawabe minangka ibu lan bojo." (Budiman I, 2013:39)

"... Kanggone Anisa, samangsa bisa ditandangi ijen, ora perlu golek bantuan wong liya. Klebu umbah-ubah, masak, ngopeni Faza lan nata resesik ngomah." (Budiman I, 2013:40)

Pethikan mau nggambarake tanggung jawabe Anisa minangka ibu *rumah tangga* tumrap bojone, anake, lan urusane ngomah. Anisa kalebu wanita kang tansah ngupaya. Dheweke rumangsa menawa wong lanang kuwi kudu diajeni ing kahanan apa wae. Senadyan ora antuk walesan tumindak kang laras karo tumindak kang ditindakake, kabeh dilakoni kanthi tulus ikhlas dening

Anisa tumrap Purnomo. Nalika salame ora direwes Purnomo, dheweke ora mangkel apa maneh dendham, nanging terus ditindakake mujudake tandha kurmat lan kewajibane marang bojone. Padha kaya pethikan mau nalika Anisa masakake Purnomo nanging blas ora diicipi. Kanyatane pancen Anisa ora diprentah Purnomo masak, nanging sadar marang kodrate Anisa minangka ibu *rumah tangga*.

Anisa mujudake wanita kang luwes mrakati. Rumangsa bisa nandangi pegaweyan omah tanpa pambiyantu *Asisten Rumah Tangga (ART)*. Senadyan bojone menahi tawaran lan mrentahake nganggo *ART* supaya Anisa ora kesel. Kajaba bisa nandangi urusan ngomahe dhewe, kanggone Anisa kahanan bale wismane kang lagi kena susah kaya ngene, uga eman menawa kudu ngetokake dhuwit kanggo mbayari *ART*. Dheweke nyambut gawe apa anane, kang ora mesthi lan ora ajeg asile, bojone uga ora nduweni penghasilan kang bisa dijagakake kaya biyen nalika dadi *manager property*. Anisa ora kepengin nambahi bot sanggane kang kudu tansah ngadigdaya dhewe nglunasi prakara utange bojone las-lasan yuta.

Kuncine ajeg lan rakete sesambungan antarane wong bebojoan ing bale wisma iku kudu padha ngormati, ngregani pamanggih lan rekasane pasangan, uga nduweni rasa tanggung jawab tumrap kalorone. Apa maneh ing sajrone novel iki paraga utama wanitane kang kebak daya tanggung jawab kanggo mrantasi prakara sajrone bale wisma. Andharan mau nuduhake menawa rasa tanggung jawab, padha ngormati, lan ngregani pasangan iku minangka kabutuhane pasangan kang wis omah-omahan. Ora bisa menawa mung adhedhasar rasa tresna. Tumindake Anisa kang nolak tawarane bojone nganggo *ART*, nuduhake kadigdayane Anisa kanggo mrantasi lan aweh kawigaten supaya prakara ing bale wismane ora tambah akeh lan abot. Sebab, kadigdayan kang diupayakake Anisa nganti mobat-mabit lan megelake awak uga pikirane ora direwangi lan digatekake Purnomo.

Minangka ibu kanggone Faza, Anisa kalebu wanita kang aweh kawigaten banget marang anake. Nalika Purnomo dipenjara, dheweke kudu nglakoni peran gandha minangka bapak uga ibu kanggo Faza. Ngurusi omah lan anak ditindakake kanthi bebarengan. Kajaba iku uga kudu nyambut gawe supaya bisa nyambung urip lan tithik mbaka sithik bisa mbiyantu ngrampung prakara bale wismane. Kadigdayane Anisa kasebut bisa diwawas saka pethikan ngisor iki.

...Anisa kudu urip karo Faza, anake lan kala-kala rong minggu pisan besuk Purnomo ing lapas. Dudu bab wragad lan gawan sing dadi pikirane Anisa nalika ngendhang bojone neng lapas, nanging perasaan lan nalurine jejer wong wadon rumangsa isin yen kudu mlebu metu laladan pakunjaran sing samono ambane. Durung maneh mikiri Faza, kepriye mungguh kapribadene anak meruhi bapake ana njero pakunjaran krana kasus narkoba kuwi urip bareng narapidana liyane. (Budiman II, 2016:5)

Anisa ora kepengin anak lanange keganggu jiwane nalika meruhi bapake urip ing pakunjaran. Anisa ora kepengin Faza nduweni rasa sumengit tumrap kelakuwane bapake. Nanging kepriye carane nyingitake lamun ta si Faza, anak lanange kuwi, ajeg melu nalika besuk bapake? Anisa dhewe ora tega ninggalake anak ontang-antinge kuwi keru neng omah karo simbahe. Anak lanang kuwi uga nduwe rasa kangen marang bapake. Anisa uga wegah diarani migunakake wektu kanggo metu ngluyur tanpa anake. (Budiman II, 2016:5)

Pethikan kasebut nggambarake kepriye kadigdayan lan rekasane Anisa minangka wong tuwa tunggal nalika ditinggal Purnomo ing pakunjaran. Anisa ing pethikan kasebut nuduhake minangka ibu kanggo Faza kang tansah ngupaya menahi kawigaten kuat kanggo anake., senadyan sejatine Anisa iku nduweni rasa sumelang. Ora sumelang prakara dhuwit sekolahe Faza lan bab ekonomi liyane, nanging sumelang prakara mentale Faza menawa meruhi bapake dipenjara banjur mangaribawani tumrap kapribadene anake. Laras karo jejere ibu ana ing kanyatan urip sabendinane. Ora mesthi prakara abot kayata kang dialami Anisa, prakara entheng kayata rasa sumelange ibu tumrap anake kang asring dolanan ing njaba karo kanca-kancane senadyan wis kenal. Apa maneh anak kasebut isih cilik utawa kalebu bocah sekolah TK kayata bocah saumur Faza. Kalebu bocah kang gampang banget diapusi lan kena daya pangaribawan dening sapa wae. Mula, minangka wong tuwa kudu banget anggone menahi kawigaten lan paugeran tartamtu kanggo anak.

Pethikan kasebut uga nuduhake kadigdayane paraga wanita nalika bojone dipenjara. Kajaba nduweni tanggung jawab marang Faza, dheweke uga kudu tansah aweh kawigaten marang bojone, senadyan Purnomo sejatine bibar metu pakunjaran isih padha wae kelakuwane kaya sadurunge dipenjara. Sejatine Anisa bisa nengenake emosine banjur milih mbubarake bale wismane karo Purnomo, nanging tumindak iku ora nuduhake wanita Jawa sejati. Kamangka pangripta novel iki nggambarake Anisa minangka wanita Jawa. Wanita Jawa mujudake wanita kang setya marang pasangane. Andharan iku laras karo paraga wanita sajrone novel iki kang aran Anisa. Anisa milih nguwatake diri lan setya marang bale wismane karo Purnomo, kabeh iku uga minangka wujud tresnane Anisa marang Faza. Supaya anak lanange iku tansah antuk tresna asih lan kawigaten saka wong tuwane sakloron tanpa kudu gegantenan seminggu ketemu ibune, banjur seminggu melu lan ketemu bapake kayata adate wong tuwa kang wis pisah.

Kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel iki ing saben subbab digambarake kanthi beda-beda dening pangripta. Kajaba gegambarane mau, kadigdayane Anisa dituduhake nalika dheweke ditinggal Purnomo foya-foya karo wanita-wanita liya menyang warung karaoke utawa *cafe*, dene Anisa ngurusi omah lan Faza, anake. Andharan mau, bisa nggambarake kepriye Anisa kudu tansah aweh kadigdayan ing bale wismane. Senadyan kaya mangkono, Anisa tansah ngugemi dirine wanita Jawa kang tansah

setya marang sisihane senadyan kudu nrima lara kang jero sajrone ati.

Gegambarane Dredah sajrone Bale Wisma

Dredah mujudake sawijine proses sosial antarane pawongan utawa golongan manungsa, kanggo nyingkirake liyan kang dianggep mungsuh kanthi ngrusak utawa nglumpuhake liyan (Nurgiyantoro, 2010:122). Dredah miturut Hendropuspita (1989:247) minangka sawijine proses antarane manungsa utawa klompok kang ngupaya kanggo ngalahake wong liya kanthi cara nggawe wong liya kuwi ora nduweni daya. Meredith Fitzgerald (sajrone Nurgiyantoro, 2010:122) ngandharake menawa dredah yaiku samubarang kang asipat ora nyenengake kang dialami dening paraga sajrone crita, menawa paraga iku nduweni pilihan, paraga iku ora bakal milih lelakon iku dialami dening dheweke.

Sajrone bale wisma antarane wong bebojoan wis dibagi peran lan tanggung jawab dhewe-dhewe, laras karo kabisan lan kodrate. Tanggung jawab kang ora kapisah, nanging bisa nglengkapi. Wong wadon nduweni tanggung jawab *primer* laras karo kabisan, watak, lan kodrate minangka wanita, yaiku tanggung jawab marang panguripan bale wismane lan ndhindhik anak. Wong lanang tanggung jawab golek nafkah kanggo kulawarga, saliyan kuwi uga menahi perlindungan kanggo kasejahteraan lan ngangkat harkate kulawarga. Kahanan lan paugeran kaya andharan mau menawa ditindakake kanthi trep bakal ndadekake bale wisma kang tentrem amarga padha bisa nglengkapi kanggo nggayuh kulawarga kang ayem tentrem. Dene andharan mau ora ditindakake kanthi laras karo paugeran bakal ndadekake bale wisma kebak dredah ing antarane wong bebojoan. Saliyan Dredah disebabake anane pamawas utawa pamanggih kang beda dening indhividhu sajrone sesambungan. Pamawas lan pamanggih kang beda kuwi ana sesambungane karo *fisik*, kaprigelan, kawruh, adat-budaya, keyakinan, agama, lan sapiturute. Gegambarane dredah sajrone bale wisma kaperang dadi telu yaiku dredah ngenani anak, dredah ngenani ekonomi, lan dredah ngenani kulawarga kang bakal dijlentrehake siji mbaka siji ing ngisor iki.

Dredah ngenani Anak

Panggulawentah tumrap anak minangka tanggung jawab wong tuwa sakloron amarga anak mujudake amanah dening Gusti lan kudu sajiwa, sapamanggih, uga sapamawas nalika nggulawentah anak supaya asile bisa kaya sing dikarepake. Andhaharan mau ora kabeh wong tuwa setuju lan nglakoni amarga miturut kanyatane ana wong tuwa nalika nggulawentah anak nduweni pamawas utawa pamanggih kang beda. Pamawas lan pamanggih kang beda ing antarane pasangan bebojoan kalebu salah sawijine sebab tuwuhe dredah sajrone bale wisma.

Sajrone novel iki gambaran dredah ngenani anak diandharake kanthi cetha ing antarane wong tuwa sakloron, yaiku Anisa lan Purnomo tumrap anake kang aran Faza. Anisa minangka ibune Faza, sing sabendinane ngramut, ngopeni, nunggoni lan ndeleng pangrembakane anak lanange kuwi.

Sajrone bale wisma kasungsun dening bapak, ibu, lan anak. Bab kasebut uga bisa sinebut kulawarga.

Peranane kulawarga minangka peranan kang utama sajrone pendhidhikane anak. Keluwarga kang dimaksud yaiku wong tuwa sakloron, bapak lan ibu. Pendhidhikan tumrap anak minangka kuwajiban lan jejibahan utamane wong tuwa. Kekarone kudu nduweni prinsip kang padha, saswara lan sapamanggih nalika ndhidhik anak supaya ora nyebabake pambada ing antarane wong bebojoan. Wong wadon kaya Anisa minangka ibu rumah tangga pancen nduweni wektu akeh kanggo ndhidhik Faza tinimbang Purnomo, nanging tanggung jawab marang Faza ora bisa diwenehake marang Anisa sakabehe, tanggung jawab bapake uga dibutuhake lan banget menahi pangaribawa sajrone ndhidhik anak. Mula, banget perlune prinsip kang sapamanggih lan seimbang ing antarane bapak lan ibu tumrap pendhidhikane anak. Gegambaran mau padha karo cuplikan ing ngisor iki.

"Kapindhone Mas, Faza kuwi anake dhewe. Bener aku sing nglairke, ning apa iya dadi tanggungjawabku ae? Panjenengan ora melu tanggung jawab? Bapake Faza kuwi panjenengan, Mas. Kok kepenak temen mung masrahne nyang aku? Iya menawa panjenengan cukupi sembarange aku trima, nyatane?" Anisa wiwit prembik-prembik ngempet eluhe. (Budiman I, 2013:54)

Cuplikan kasebut nggambarake dredah antarane wong bebojoan yaiku Anisa lan Purnomo babagan ndhidhik anak. Nuduhake ora tanggung jawabe Purnomo marang Faza. Menawa dirasa ora cocog tumrap cara ndhidhike Anisa marang Faza, Purnomo sakala nyalahake Anisa. Ngana sateruse. Ngudang, nakoni piye kahananane Faza, ngejak omong bab bale somahe lan bab anak wae ora tau, nanging menawa asile ora laras karo apa sing dikarepake dheweke mung bisane sakepenake nyalahake bojone.

Andharan kasebut nuduhake lan ngatonake menawa kulawarga nduweni pangaribawa kang gedhe tumrap pangrembakan sosial lan pangrembakan kapribadene saben anggota kulawarga. Sajrone kulawarga merlokake pangarsane bale wisma minangka pawongan utawa paraga kang wigati kanggo ngendalake lumakune urip sajrone bale wisma. Anggota kulawarga minangka kesatuan kang kuat menawa sesambungan ing antarane anggota kulawarga kuwi becik, ateges anane *interaksi* ing antarane anggota kulawarga secara pribadi. Dene menawa sajrone kulawarga sesambungan antarane saben anggota kurang utawa ora ana blas bisa nuwuhake perkara sajrone panguripan bale wisma. Dredah ing antarane wong bebojoan kalebu perkara kang wajar. Ora ana bale wisma sing ora ana perkara utawa dredah. Kabeh bisa dipungkasi menawa bisa dirembug bareng kanthi becik ing antarane wong bebojoan.

Dredah ngenani Ekonomi

Dideleng saka kahanan wiwit biyen nganti saiki, ora salawase neningkahan bisa tansah adem ayem. Kanyatane asring banget dumadi prakara-prakara bale wisma kang nyebabake sesambungan antarane wong sabebojoan dadi ora harmonis. Salah sawijine yaiku

prakara ekonomi. Ora bisa nampik menawa ekonomi minangka saka panguripane manungsa. Prakara ekonomi sajrone kulawarga tuwuh amarga ana unsur ora mampune kulawarga ngolehake penghasilan kanggo urip sabendinane. Kuwi kabeh bisa disebabake amarga prakara gaweyane, bisa uga diPHK karo perusahaanane banjur dadi pengangguran. Akeh banget sebab tuwuh prakara ekonomi sajrone bale wisma. Salah sawijine dredah ngenani ekonomi sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman kang dialami dening kulawargane Anisa lan Purnomo. Anisa minangka wong wadon kang sregep. Wiwit dheweke isih melu wong tuwane biyen nganti saiki wis omah-omahan karo Purnomo panggah sregep. Urusan anak diopeni dhewe disambi ngurusi omahe. Anisa saben minggu mung diwenehi Purnomo seket ewu, sing totale luwih saka setengah yuta saben sasine, mung nem atus ewu. Gegambaran mau kapacak ing pethikan iki.

"..... Karodene upama aku ngopeni Faza kuwi berlebihan, apa sing tak nggo berlebihan? Aku dhuwit saka ngendi? Aku pengangguran, Mas. Mung blanja saka panjenengan sing takkelola. Aku..."(Budiman I, 2013:41)

"Cukup, Nis! Ra usah kok terusne ngrembug anak lan blanja. Kowe tak blanja seminggu satus seket ewu kuwi sakarepmu lekmu nggunakne. Dhuwit samono kuwi ora sethithik lho, Nis! Total luwih saka setengah juta lho sesasine. Meh sakjuta kuwi akeh, samono akehe mung ngge tuku jajane Faza lan ngge mangan. Wis turah-turah!"(Budiman I, 2013:41)

Pethikan kasebut kanthi cetha nggambarake dredah ngenani ekonomi sajrone bale wismane Anisa lan Purnomo. Katon Anisa njlentrehake kahanan kang sabenero, menawa dheweke ora nguja Faza. Arepa nguja Faza ya nganggo dhuwite sapa ora weruh. Dheweke ngrumangsani menawa wanita pengangguran. Dhuwit wenehane Purnomo digunakake kanggo kaperluwane sing penting. Kaperluwan blanja kanggo mangan lan njajanake Faza. Anisa uga kudu bisa ngecakake dhuwit sakmunu karo panjaluke Purnomo, menawa mangan njaluk ana "amis-amisane" kayata iwak pitik, kamangka dhuwit sing diwenehake kuwi ngepas. Prekara ekonomi kaya mangkono wis asring ana sajrone bale wisma lan kaya dadi prakara sing lumrah antarane wong bebojoan. Salah sawijine wujud arupa prakara kauangan, kayata kang dialami bale wismane Anisa lan Purnomo.

Ana kene katon kepriye pangripta novel trilogi iki nggambarake dredah ekonomi kang mujudake sawijine bab wigati sajrone wong sesomahan. Dredah ekonomi kayata masalah kauangan wis dadi bab lumrah ing antarane wong bebojoan. Ora mokal menawa pangripta nglebokake dredah ngenani ekonomi sajrone novel trilogi iki lumantar paraga Anisa lan paraga Purnomo kanggo nuduhake menawa dredah ngenani ekonomi mujudake perangan kang ora bisa dipisahake saka panguripane manungsa. Saliyane iku, perangan dredah ngenani

ekonomi sajrone bale wisma uga bisa digawe sarana kanggo narik kawigatene pamaca uga ngatonake kahanan sajrone crita supaya luwih urip lan katon nyata. Dredah ngenani ekonomi mujudake perkara kang umum sajrone bale wisma. Kabutuhane urip wong omah-omahan ora sithik, wiwit nyekolahake anak, nyukupi sandhang, pangan, lan papan sajrone bale wisma. Perkara sosial kasebut bisa dirampungake menawa pasangan bebojoan bisa ngrumangsani apa kang dadi tanggung jawabe.

Dredah ngenani Kaluwarga

Sajrone panguripan bale wisma, pasangan lumrahe nemoni prakara-prakara kang ora bisa disingkirake. Prakara kasebut bisa dumadi amarga anane unsur utawa paugeran-paugeran tartamtu kang wis ora nduweni fungsi kaya samesthine. Akibat saka prakara kang dumadi nuwuhake rasa kuciwa lan rasa keduwung ing anggota kulawarga.

Prakara ing bale wisma akeh jinise, wiwit saka prakara kang dianggep entheng nganti prakara kang abot. Prakara kaluwarga tegese panguripan kaluwarga ing kahanan kang ruwet, ora tumata, lan ora terarah. Pasangan bebojoan uga kelangan kawasisane anggone ngendhalekake panguripan ing kaluwarga. Kajaba kuwi, uga asring dumadine tukar padu antarane pasangan kasebut. Prakara kaluwarga bisa nganti nuwuhake crahe bale wisma menawa ora bisa ngrampungake prakara kanthi becik lan bener.

Prakara kulawarga mujudake sawijine kahanan kang ora *stabil* ing panguripan bale wisma. Bab iku jalaran ora ana komunikasi sing becik antarane pasangan bebojoan. Prakara kaluwarga sajrone bale wisma samesthine dikomunikasikake lan dirampungake dening kaluwarga iku dhewe. Pihak liya ora antuk cawe-cawe sajrone prakara kasebut. Prakara ing bale wisma bisa dumadi amarga kurange rasa blaka suta lan rasa percaya antarane pasangan bebojoan kang bisa dadi pawadan tuwuh dredah sajrone bale wisma. Salah sawijine bisa dituduhake saka cuplikan ing ngisor iki.

"Wis ra sah takon nyapo kok tutup. Tutup kuwi ya ora bukak. Thithik!" swarane Pur srengen. (Budiman I, 2013:29)

"Nanging, Mas, aku kepengin ketemu kulawargane Mas Bakir." Anisa wegah kalah. (Budiman I, 2013:29)

"Arep nyapa? Dikandhani ora usah ya ra usah! Aja ngeyel!" Pur luwih kereng. (Budiman I, 2013:29)

"Mas, apa ta eleke silahturrahmi antarane sedulur? Wis suwe ta Faza ora ketemu Pak Puh lan Bu Puhe, uga Putri ra iya kangen ta karo misanane?" (Budiman I, 2013:29)

"Halaahhh...! Kuwi mung alasanmu arep dolan wae ta? Minggu iki Mas Bakir ngajak aku blanja neng PasarTuri. Mbak Tri uga

diajak nyang Surabaya. Ora ana wong neng omah." (Budiman I, 2013:29)

"Lha aku kok ora panjenengan ajak?" (Budiman I, 2013:29)

"Wis! Wis, ra usah kakehan..." Thuuut! Thuuut! Thuuut! Krungu swara telpon dipunggel saka pesawate Pur. Anisa ngebroke bokonge neng kursi. Pikirane kuwur. Jibeg! Bingung! Ra karuwan. (Budiman I, 2013:29)

Pethikan kasebut nuduhake rasa ora blaka suta utawa ora jujur marang pasangan bebojoan. tumindak kasebut ditindakake dening Purnomo marang Anisa. Anisa rumangsa diapusi, kamangka kepengin banget menyang Blitar tilik bojone, uga nyambung silahturrahmi marang kulawargane Mas Bakir. Anisa lan Faza dipenging tilik menyang Blitar kanthi alasan arep blanja menyang pasar turi, nanging kanyatane Purnomo arep metu karo selingkuhane kang aran Septiani. Sakliyane Septiani, Purnomo uga asring metu menyang kafe dikancani dening wanita-wanita nakal.

Tumindhak sedheng kang dilakoni dening Purnomo nuduhake tumindak kang ala lan nerak paugerane bale wisma. Kunci utamane pasangan bebojoan bisa awet amarga anane rasa padha nregani marang pasangan, setya, lan blaka suta tumrap kahahan apa wae. Anisa minangka bojone sah ora tau diuja, nanging wong wadon liya kang dudu bojone sah asring diuja dan digatekake. Sakliyane tumindak sedheng, Purnomo uga tumindak ora adil. Salah sawijine pawadan dredah sajrone bale wisma ngenani kaluwarga uga bisa jalaran kurange rasa padha ngormati lan nregani sisihane. Tumindak kasebut bisa nuwuhake rasa kuciwa, gela, lan nelangsa tumrap pasangan.

Saben wanita uga pengin diajeni dening sisihane, ora diremehake, ora disiya-siya, ora dipularasa, ora dilarani atine. Minangka manungsa lumrah, wanita pengin ditresnani, diajeni, diayomi sacara manusiawi. Gambaran ideal mau malah tinemu kosok baline sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman. Paraga Anisa ora diajeni dening Purnomo. Apa sing ditindakake dening Anisa tansah luput. Menawa Anisah nyuwara, Purnomo nganggep Anisa wani marang dheweke. Suwalike, menawa Purnomo kang nyuwara, ukarane tansah nglarani atine Anisa. Anisa mung bisa meneng lan manut marang prentahe bojone. Apa sing dikarepake dening Purnomo tansah dituruti dening Anisa. Patrape Purnomo sing kaya mangkono nuduhake menawa Anisah ora ana ajine tumrap Purnomo. Sejatine wong lanang kudu bisa gawe ayem atine wong wadon (bojo). Suwalike uga kaya mangkono. Pasangan bebojoan kudu bisa laras menehi kabutuhan lair batin. Saengga anggone ngrumat bale wisma bisa ayem tentrem tanpa anane dredah. Kanthi menehi kabutuhan lahir lan batin, pasangan sakloron ngrasa menawa dheweke dianggep minangka sisihan, jalaran kabutuhan lair batin mujudake tandha tresnane

wong lanang kang nduweni tanggung jawab marang sisihane.

Aktualitas Kadigdayane Wanita Sajrone Novel Trilogi menawa Gegayutan karo Kanyatan ing Satengahe Bebrayan

Sastra, manungsa, lan bebrayan kuwi cetha banget gegayutane. Amarga sastra lan panguripan kuwi padha-padha ngandharake bab manungsa lan bebrayan. Kanggone sastra, bebrayan minangka faktor kang paling wigati, lan bebrayan mujudake objek vital kanggo ilmu sosial. Sastra bisa tuwuh amarga owaha sosial bebrayan. Reriptan sastra mujudake sawijine gejala sosial, mila reriptan sastra bisa mujudake kaca pangilon tumrap urip bebrayan. Andharan konflik sosial sing tuwuh sajrone novel trilogi bakal digayutake klawan aktualitas kanyatan ing satengahe bebrayan.

Novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman ngandhut kanyatan ing satengahe bebrayan kang ana sesambungane karo kadigdayane wanita. Wanita ing jaman emansipasi iki diwenehi keluwesan milih apa kang dikarepake. Ngelakoni apa wae tanpa mikir nyalahi adat, kayata nyambut gawe. Sakabehe penggaweyan bisa dilakoni wanita menawa awake mampu, nanging uga nduweni watesan. Watesan kuwi yaiku mergawe mung kanggo aweh pambiyantu sajrone kulawargane, ateges wanita kuwi nyambut gawe ora merga lan ora kudu dadi tulang punggung kulawargane. Kewajiban dadi tulang punggung lan ngopeni kulawargane yaiku wong lanang minangka bojo lan bapak ing kulawargane. Kewajiban kang ora bisa diselaki lan kudu dilakoni dening wong lanang sajrone kulawarga.

Babagan kang bakal diandharake yaiku aktualitas kadigdayane wanita sajrone novel trilogi menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan lumantar pawarta ing medhia massa. Ana kene bakal dijlentrehake aktualitas pawarta saka medhia massa kang nduweni gegayutan klawan kadigdayane wanita sajrone novel. Kanyatan-kanyatan kasebut bakal dijlentrehake siji mbaka siji ing ngisor iki.

TEMPO.CO. Surabaya-Soesi Ernawati, pengemudi ojek online Go-Jek atau Gojek, adalah tulang punggung ekonomi keluarga. Maklum saja, sang suami sudah tidak bekerja lagi lantaran perusahaan tempatnya bekerja itu gulung tikar. Suaminya itu pernah menjabat kepala cabang salah satu perusahaan perkapalan di Banyuwangi, Jawa Timur serta sempat berkarier di perusahaan logistik minyak dan gas (migas). "Suami saya mengambil pensiun dini di perusahaan logistik migas karena perusahaan mengurangi jumlah karyawan," ujar Soesi yang akrab disapa Rara saat dihubungi melalui sambungan telepon kepada SWA pada Rabu 18 Juli 2018. Sebelumnya, Rara adalah wanita karier. Ia pernah bekerja di perusahaan perkapalan di tahun 1991-1996 dan logistik pada 2000-2002. Ia terpaksa menelan pil pahit. Sebab, Rara di-PHK oleh manajemen salah satu perusahaan

perkapalan. Ia memaklumi alasan itu karena bisnis perusahaan tempatnya bekerja itu hendak bangkrut. Alhasil, penghasilan rutin keluarga tidak lancar lagi lantaran sang suami terpaksa pensiun dini di 3 tahun silam. (Swa.co.id/otomotif.tempo.co./22Juli2018/EkoAriWibowo)

Jarwane:

TEMPO.CO. Surabaya-Soesi Ernawati, sawijine supir ojek online Go-Jek utawa Gojek kang dadi saka ekonomine kulawarga. Bojone wis ora nyambut gawe maneh amarga perusahaan panggonane dheweke nyambut gawe ngalami bangkrut. Bojone nate njabat minangka pangarsa cabang perusahaan perkapalan ing Banyuwangi, Jawa Timur, lan nyambut gawe ing perusahaan logistik minyak lan gas (migas). "Garwa kula pensiun dini wonten ing perusahaan logistik migas amargi perusahaanipun ngurangi cacahipun pegawe," kandhane Soesi kang akrab diundang Rara nalika sesambungan lumantar telpon marang SWA dina Rebo, 18 Juli 2018. Sadurunge, Rara minangka wanita karir kang nyambut gawe ing perusahaan perkapalan taun 1991-1996 lan logistik taun 2000-2002. Dheweke kapeksa kudu ngrasakake pil pait amarga Rara diPHK dening manajemen sawijine perusahaan perkapalan. Dheweke nrima ing pandum kahanan kasebut amarga kanyatane perusahaanane ngalami bangkrut. Asile kulawarga wis ora mbanyu mili maneh amarga bojone kapeksa pensiun dhini telung taun kepungkur.

(Swa.co.id/otomotif.tempo.co./22Juli2018/EkoAriWibowo)

Pethikan ing ndhuwur nggambarake aktualitas bale wisma ing bebrayan. Bab ekonomi sajrone kulawarga bisa dadi faktor kadigdayane wanita minangka sakane bale wisma. Kestabilan ekonomi sajrone kulawarga minangka pondhasi sing kudu dibangun kuwat. Mligine kanggo wong lanang sajrone kulawarga wajib ukume nduweni penggaweyan sing layak supaya bisa nguripi kulawargane. Tanggung jawabe wong lanang kuwi ora bisa ditinggalake utawa diganteni. Wong wadon mung sadherma aweh pambiyantu tegese ora bisa diarani kudu bisa tanggung jawab marang kahanan ekonomi kulawargane. Pethikan kasebut nuduhake anane kamiripan prakara. Bojone Rara diPHK amarga perusahaan panggonane nyambut gawe ngurangi cacah pegawe. Kanyatan sajrone pawarta kasebut uga kapacak sajrone pethikan novel trilogi ngisor iki.

"Tuladhane menawa dhong reregan property wiwit mundhak sundhul langit, rega wesi cor, kayu, semen, lan material liyane mundhak katut mundhake dollar, tan wurunga pacoban bakal nguji panguripan. Menang apa kalah. Menawa menang ateges

rodhane perusahaan isih lumaku, najan ora rancak maneh. menawa kalah, ateges kudu nyuda biaya operasional. Salah sijine cara sing klop lan ora nyalahi undang-undang perburuhan yaiku anane penyusutan karyawan utawa pehaka. Salah sijine korban pehaka mau iya si Purnomo!" (Budiman I, 2013:22)

Pethikan kasebut nuduhake kahanane Anisa. Bale wismane owah nalika bojone, Purnomo diPHK perusahaan *property*ne amarga perusahaanane ngurangi cacahé pegawe. Kahanan kasebut sajrone kanyatan ing bebrayan salah sawijine kang dialami uga dening bojone Rara kanthi sebab padha. Purnomo lan bojone Rara padha nduweni kalungguhan kang dhuwur ing perusahaanane. Purnomo minangka manajer *property* ing perusahaanane, dene bojone Rara minangka pangarsa cabang perusahaan perkapalan ing Banyuwangi, Jawa Timur. Rara uga ngalami prakara kang padha karo bojone. Dheweke uga diPHK saka perusahaan panggonane nyambut gawe. Kahanan kasebut ndadekake ekonomine ora mbanyu mili kaya sadurunge nalika kekarone isih nyambut gawe.

Saka pethikan mau kanthi cara sinirat uga nuduhake sawijine prakara utama kang nyebabake Anisa lan Rara minangka wanita kang nduweni peran ibu lan bojo, kudu melu ngobahake awak kanggo nyukupi kabutuhane kulawarga. Anisa sajrone novel trilogi, sadurunge rabi karo Purnomo minangka wanita karir kang nyambut gawe ing bank lan penyanyi qosidah kang kondang. Kahanan kasebut ing kanyatan satengahe bebrayan uga dialami dening Rara.

BAB V PANUTUN Dudutan

Asile tintingan novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman bisa didudut manawa paraga utama wanita digambarake minangka *sosok* mandhiri kang ngupaya mrantasi perkara bale wismane kanthi kebak kadigdayan, dudu merjuwangake hak-hake pribadine minangka wanita. Kawawas saka babagan sosiologis, ana maneka warna prakara-prakara sosial sajrone crita. Salah sawijine digambarake lumantar bale wismane Anisa lan Purnomo sajrone novel trilogi. Prakara kasebut kang ndadekake tuwuhe kadigdayan tumrap paraga utama wanita.

Kadigdayane wanita minangka saka gurune bale wisma sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman kanthi tintingan sosiologi sastra bisa didudut telung perangan. Sepisan, gegambarane kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel trilogi. Kadigdayan katujokake dening paraga wanita yaiku Anisa kang ngupaya mrantasi prakara sajrone bale wismane.

Kapindhone, gegambarane dredah sajrone bale wisma ing novel trilogi kang diperang dadi telu, yaiku 1) dredah ngenani anak, 2) dredah ngenani ekonomi, lan 3) dredah ngenani kaluwarga. Dredah ngenani anak sajrone novel trilogi iki disebabake amarga antarane Anisa lan Purnomo carane ndhidhik anak ora sapamanggih, kurange

rasa tanggung jawab, lan kawigatene Purnomo marang anak. Perangan sabanjure, dredah ngenani ekonomi disebabake amarga kurang tanggung jawabe pangarsa bale wisma kang mung menehi dhuwit blanja pas-pasan lan larangan wong wadon kanggo nyambut gawe. Perangan katelu, dredah ngenani kaluwarga kang disebabake amarga tumindak sedheng utawa slingkuh, tumindak ngapusi, lan tumindak kang nerak unggah-ungguh marang wong wadon uga maratuwa.

Katelu, *aktualitas* kadigdayane wanita sajrone novel trilogi menawa gegayutan karo kanyatan ing satengahe bebrayan. Sajrone underan panliten iki diandharake saperangan tuladha awujud pawarta lan crita inspiratif kang nuduhake kadigdayane wanita, nyata ana ing satengahe bebrayan. Wanita-wanita kasebut minangka wanita-wanita kang rekasa lan tanggung jawab marang kaluwarga lan bale wismane. Pawadane uga maneka warna kayata, pisah karo bojone, bojone lara, diPHK, dipakunjara, lan sapiturute. Pawadan kasebut uga ana saperangan kang sesambungan karo kadigdayane Anisa sajrone novel.

Bisa dingerteni saka telung perangan kasebut menawa kadigdayane wanita minangka saka gurune bale wisma sajrone novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman bisa diwawas paling wigati menawa digayutake karo kanyatan ing bebrayan. Uwal saka bab iku kabeh, kadigdayane wanita sajrone novel trilogi kasebut menehi warna sajrone ngrembakane sastra Jawa modern mligine novel. Pungkasane, novel trilogi iki nduweni piguna tumrap pamacane menawa sastra kuwi nduweni wujud minangka panglipur lan piwulang. Novel iki diripta dening pengarang ora mung kanggo panglipur, tegese ora mung nyuguhake panglipur lumantar crita naratif lan unsur kaendahane kanthi nyuguhake adhegan-adhegan kang bisa narik kawigaten tumrap pamacane. Kajaba iku, uga migunani, minangka sarana piwulangan bab sosial mligine sajrone kaluwarga utawa bale wisma. Reriptan sastra minangka sarana piwulangan asipat ndhidhik lan ngandhut unsur kabecikan. Piwulang kasebut bisa kawawas saka nilai morale paraga utama wanita yaiku tanggung jawab, tansah ngupaya, manut, sabar, lan ngajeni sisihane.

Kalungguhan lan perane wong lanang sejatine luwih onjo tinimbang wong wadon sajrone kaluwarga amarga, wong lanang minangka pangarsane kaluwarga. Wong wadon sajrone masyarakat Jawa *identik* tansah bekti, manut, pasrah, setya, lan nduweni daya kanggo mendhem lara. Senadyan manut lan bekti, nanging ora kabeh wanita Jawa gelem dikuwasani lan dipulasara dening wong lanang. Sajrone bale wisma, wanita Jawa nyatane bisa dadi *pelindung* lan kajayan kanggo bojone. Andharan kasebut bisa diwawas saka paraga utama wanita sajrone novel iki yaiku Anisa kang bisa utawa nduweni daya cancut tali wanda nalika kahanan bale wisma utawa kaluwargane susah. Kasedyane lan siyape urip kelara-lara utawa urip susah ditindakake kanggo bojo lan anake. Wanita nduweni peran kang wigati nalika nemtokake tujuan lan paugeran sajrone kulawarga. Amarga, ana pamanggih menawa *apiking wong lanang gumantung wong wadon, apiking anak gumantung ibu*. Nalika pagaweyane wong lanang ngalami prakara, mula wong wadon (sisihane) melu nandang lan ngrasakake susahe.

Sebab kuwi, wong wadon melu rekasa lan ndigdaya supaya bisa mrantasi prakara bale wismane.

Pramayoga

Novel trilogi anggitane Narko "Sodrun" Budiman minangka salah sawijine reriptan *fiksi* kang ngandhut pitutur becik tumrap pamaca. Panliten iki diajab bisa kanggo patuladhan tumrap wanita ing jaman saiki supaya bisa mandhiri lan ora gumantung marang priya lan wong tuwa, nanging tansah ngabekti lan ngormati marang sisihane minangka pangarsane kulawarga. Panliten iki uga diajab bisa kanggo nguri-uri kasusastran Jawa kang dirasa isih kurang antuk kawigaten dening masyarakat Jawa. Sajrone panliten iki uga isih akeh kekurangane, mula panliti nyuwun pamrayoga saka para pamaca amrih sampurnane panliten iki.

Panliten iki mujudake panliten ora sampurna, isih ana perangan-perangan kang durung bisa kawedhar kanthi gamblang. Tintingan sosiologi sastra sing digunakake kanggo nganalisis kadigdayane paraga utama wanita sajrone novel, luwih sesambungan raket karo maneka kanyatan kang ana sajrone bebrayan, mula panliten ngenani kadigdayane wanita isih prelu ditindakake kanggo ngerteni pangrembakane prekara sosial sajrone bale wisma.

Panliten bab kadigdayane wanita mligine sajrone bale wisma ing genre sastra Jawa modern isih prelu ditindakake kanggo ngerteni maneka crita ngenani wanita minangka sakane kulawarga kang ana sajrone jinis-jinis genre sastra. Asile panliten iki bisa didadekake bahan rujukan sajrone pasinaon sastra mligine sastra Jawa ing perguruan tinggi.

KAPUSTAKAN

Aminuddin. 2010. *Pengantar Apresiasi Karya Sastra*. Bandung: Sinar Baru Algesindo.

Arianti, Suci. 2011. Skripsi: *Gonjang-Ganjinge Bale Wisma sajrone Cerbung Poyang-Payingan Anggitane Mbah Brintik*. Surabaya: PBD, FBS-Unesa.

Arikunto, Suharsimi. 2010. *Prosedur Penelitian: Suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: Rineka Cipta.

Budiman, Narko Sodrun. 2013. *Rembulan Ndhuwur Blumbang*. Yogyakarta: Azzagrafika.

_____. 2016. *Srengenge Tengenge*. Yogyakarta: Azzagrafika.

Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Sastra Sebagai Pengantar Ringkas*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Darni. 2007. *Bahan Ajar Perempuan dalam Kritik Sastra*. Surabaya: Unesa University Press.

_____. 2016. *Kekerasan Terhadap Perempuan Dalam Fiksi Jawa Modern: Kajian New Historicism*

(Sebuah Kritik Sastra). Surabaya: Unesa University Press

Fajri, Muhammad Shodiq. 2012. Skripsi: *Kalungguhane Paraga Wanita ing Novel Citrong Paju-Pat Anggitane Suparto Brata*. Surabaya: PBD, FBS-Unesa.

Faruk. 2013. *Pengantar Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Fitriya, Solikhatul. 2014. Skripsi: *Novel Rembulan Ndhuwur Blumbang Anggitane Narko Sodrun Budiman*. Surabaya: PBD, FBS-Unesa.

Hardjana, Andre. 1994. *Kritik Sastra: Sebuah Pengantar*. Jakarta: Gramedia.

Hendropuspito. 1989. *Sosiologi Sistematis*. Yogyakarta: Kanisius.

Hutomo, Suripan Sadi. 1975. *Telaah Kesusastran Jawa Modern*. Jakarta: Pusat Bahasa.

_____. 1997. *Sosiologi Sastra Jawa*. Surabaya: Balai Pustaka.

Kertamuda, Fatchiah. 2009. *Konseling Pernikahan untuk Keluarga Indonesia*. Jakarta: Salemba.

Najid, Moh. 2001. *Mengenal Apresiasi Prosa Fiksi*. Surabaya: University Press.

Nurgiyantoro, Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.

Purnama, S. Bambang. 2011. *Kesusastran Jawa Pesisiran*. Surabaya: Penerbit Bintang Surabaya.

_____. 2013. *Filologi dan Studi Sastra Lama (Sebuah Pengantar Ringkas)*. Surabaya: Perwira Media Nusantara.

Rass. 1985. *Bunga Rampai Sastra Jawa Mutakhir*. Jakarta: Grafiti Press.

Ratna, Nyoman Kutha. 2013. *Paradigma Sosiologi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Belajar

_____. 2013. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Saraswati, Ekarini. 2003. *Sosiologi Sastra Sebuah Pemahaman*. Malang: UMM Press.

Sari, Iva Nila. 2017. *Novel Juminten Dodolan Tempe Anggitane Tulus Setiyadi (Tintingan Sosiologi Sastra)*. Surabaya: PBD, FBS-Unesa.

- Sarwana, Surlita Wirama. 1991. *Apa dan Bagaimana Mengatasi Problem Keluarga*. Jakarta: Pustaka Artana. [nya+Saat+Bekerja-3LPv0M](#) (Diundhuh tanggal 19/12/2018)
- Semi, Atar. 1985. *Kritik Sastra*. Bandung: Angkasa. <http://bali.tribunnews.com/2016/12/06/derita-nyoman-pujianti-jadi-tulang-punggung-keluarga-suami-lumpuh-luka-bakar-kaki-hingga-wajah> (Diundhuh tanggal 19/12/2018)
- _____. 1998. *Sosiologi Sastra*. Bandung: Angkasa.
- Siswanto. 2010. *Metode Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar. <http://ridwaniridb.blogspot.com/2011/12/hari-ibu-jadi-sopir-angkot-sri-bisa.html> (Diundhuh tanggal 24/12/2018)
- Soekanto, Sardjono. 2013. *Sosiologi Suatu Pengantar*. Jakarta: PT. Raja Grafindo Persada. <http://soloraya.solopos.com/read/20161024/492/763192/ki-sah-inspiratif-ditinggal-mati-suami-ibu-ini-hidupi-2-anak-dari-ju-alan-susu-keliling> (Diundhuh tanggal 24/12/2018)
- Sugihastuti. 2013. *Bianglala Perempuan dalam Sastra*. Yogyakarta: A. Com Advertising Yogyakarta.
- Sugiyono. 2013. *Metode Penelitian Kuantitatif, Kualitatif, dan R&D.* Bandung: Alfabeta.
- Sumardjo, Jakob. 1986. *Apresiasi Kesusasteraan*. Jakarta: PT Gramedia
- Susilawati, Dani. 2011. Skripsi: *Dredahing Urip sajrone Cerbung Wit Ogal-Agil Anggitane Imam Hidayat*. Surabaya: PBD, FBS-Unesa.
- Teeuw, A. 2013. *Sastra dan Ilmu Sastra Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: Pustaka Jaya Girimukti Pusaka.
- Wellek, Rene & Austin Werren. 1995. *Teori Kesusasteraan*. Jakarta: Gramedia.
- Sumber saka internet:**
http://adobsi.org/wp-content/uploads/2017/10/4.Setting_AJP_BSI_Sastra.pdf (Diundhuh tanggal 18/12/2018)
- <https://otomotif.tempo.co/read/1109297/perjuangan-wanita-tulang-punggung-keluarga-jadi-drivergojek/full&view=ok> (Diundhuh tanggal 18/12/2018)
- https://www.jawaban.com/read/article/id/2017/07/24%2012:00:00/9/170724151211/christina_kustiniperjuangan_ibu_jadi_tulang_punggung_keluarga (Diundhuh tanggal 18/12/2018)
- <https://www.liputan6.com/lifestyle/read/2935436/perjuangan-ievie-tavipi-pengemudi-wanita-yang-hidupi-keluarga> (Diundhuh tanggal 18/12/2018)
- <https://www.merdeka.com/peristiwa/perjuangan-guru-sd-dengan-suami-stres-besarkan-dua-anak.html> (Diundhuh tanggal 18/12/2018)
- <https://today.line.me/id/pc/article/Pantang+Menyerah+Driver+Ojol+Wanita+Ajak+2+Anak>